

Розділ І.

АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ ТРАДИЦІЙНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ

1.1. Стан дослідження говорів Слобожанщини

Слобожанщині, як не дивно, довгий час не щастило на дослідження діалектного словникового складу. Якоюсь мірою говіркові лексичні утворення слобожанського ареалу середини 19 ст. відбиті у «Словнику мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» [359], який виготовував авторський колектив кафедри української мови Харківського університету, очолюваний Л. В. Веневцевою. Письменник широко використовував слобожанські діалектизми, що зумовлено відповідними причинами, — нова українська літературна мова проходила складний шлях нормування, у процесі якого становлення її лексичних норм супроводжувалося активною взаємодією з місцевими говорами, особливо в ранній період розвитку, коли розмовні елементи інтенсивно входили до її складу. Певну кількість лексичних утворень слобожанського типу фіксує «Словарь української мови» (1907–1909) за ред. Б. Д. Грінченка [Грінченко 1907–1909], зокрема фактаж із помітками «Богод. у.», «Валк. у.», «Волч. у.», «Змієв. у.», «Харьк.», «Харьк. г. », «Харьк. у.».

Останнім же часом поживалося вивчення словникового складу Слобожанщини. Нещодавно з'явився «Словник діалектної лексики Луганщини» (2002), у північній частині цього регіону превалують слобожанські говірки. У цьому ж році вийшов «Словник українських східнослобожанських говірок». Його основу складають лексеми, записані у населених пунктах північних районів Луганської області. На часі вже й створення Діалектного словника Харківщини, зокрема вже опублікований перший випуск матеріалів до нього [Сагаровський 2011].

Узагалі слобожанський діалект займає територію Харківської, частину Луганської, північні райони Дніпропетровської та Донецької областей. Українські слобожанські говірки побутують також у суміжних районах Белгородської, Воронежської, Курської й Ростовської областей Росії. Межі слобожанського говору в цілому окреслив відомий

мовознавець К. П. Михальчук, він же визначив основні його риси. І. Г. Матвіяс виділив у цьому діалекті окремі типи говірок [Матвіяс 1990, с. 120–121], які переважно розрізняються більшою або меншою частотою вживання деяких говіркових елементів. Відмінність між ними, як правило, зумовлена, з одного боку, етнічно-історичними чинниками, зокрема складом перших поселенців на відповідних територіях та пізнішим дозаселенням. І з другого боку, різним ступенем взаємодії з сусідніми говірками російської мови.

Залежно від того, які говірки слобожанського говору вивчалися, усі наукові праці, присвячені описові згадуваного континууму, умовно можна поділити на три групи: 1) роботи, у яких вивчалися фонетичні, морфологічні та лексичні особливості говірок, що є на території Росії й мають ознаки південно-східного та поліського наріч української мови; 2) наукові розвідки, у яких реалізоване порівняльно-історичне дослідження Західної, Східної та Південної Слобожанщини, які кваліфікуються як західнослобожанські, східнослобожанські, південнослобожанські говірки; 3) праці, у яких вивчаються говірки порубіжжя (українські, розташовані на території Росії, що більшою мірою, аніж інші говірки Слобожанщини, відбивають перехідні явища українського та російського мовлення).

До недавнього часу приділялась увага, в основному, фонетиці та морфології слобожанських говірок, особливо тим, що є за межами України, проте вони, як і інші утворення цього типу, щодо будь-якого рівня досліджені недостатньо.

Певну спрямованість наукових інтересів дослідників на вивчення говірок Слобожанщини, що є у дотичній Росії, але мовленнєвою сутністю українські, очевидно, можна пояснити цілою низкою різних чинників: політичних, власне мовних тощо. Українські говірки, розташовані на території Росії, опинилися в іномовному оточенні (російському), вони ізольовані від основного діалектного масиву. Мовці таких говіркових утворень, як правило, користуються в цих населених пунктах українською мовою лише в побуті і не вміють читати і писати по-українськи.

Ще в кінці XIX ст. М. О. Дикарев спробував розглянути деякі звукові, у тому числі й українські, явища на матеріалі приказок, зібраних на Воронежчині [Дикарёв 1892]. Пісенно-фольклорний матеріал, зібраний у цьому ж регіоні, досліджував К. П. Філатов [Филатов 1898]. Заслугує на увагу також дослідження говорів воронезької території В. Й. Простяньського [Простянский 1916]. Аналізується діалектний матеріал із Воронежчини у роботах Н. П. Гринкової

[Гринкова 1930, Кн. 1, Гринкова 1930, Кн. 2, Гринкова 1947]. О. М. Бескровний цікавився, головним чином, узаємовпливом двох споріднених мов — російської й української [Бескровный 1949]. Цей напрямок вивчення говірок продовжує А. А. Сагаровський на матеріалі 50 українських сіл із 15 районів Белгородської області [Сагаровський 1988].

Фонетико-морфологічні особливості слобожанських говорів за межами України вивчали Г. В. Денисевич (Курсько-Белгородська територія) [Денисевич 1958, Денисевич 1965], Г. Т. Солонська (Воронезька область) [Солонська 1967], А. А. Сагаровський (Белгородська область) [Сагаровський 1988] та ін. Г. Т. Солонська аналізувала матеріали із 30 населених пунктів Воронежчини (усього дослідниця визначає понад 300 українських говірок). Вона встановила розміщення говірок південно-східного типу та визначила кількість говірок з ознаками поліського наріччя [Солонська 1967]. Певною мірою досліджено і лексичний склад цих говірок, зокрема Т. Є. Вороніна займалася вивченням сільськогосподарської лексики українських говірок Воронежчини [Воронина 1970]. Великий внесок у дослідження українських говірок, що функціонують на території Воронезької області, зробила М. Т. Авдеева [Авдеева 2005]. Під її керівництвом створюється «Словарь украинских говоров Воронежской области» [Авдеева 2008].

Що ж до слобожанських говірок у межах України, які у даному разі цікавлять нас найбільше, то їх досліджували Б. А. Шарпило (порівняльно-історична характеристика фонетичних і морфологічних діалектних явищ Старобільщини) [Шарпило 1960], З. С. Сікорська (словотвірні особливості говірок межиріччя Айдару й Калитви) [Сікорська 1972], Л. А. Лисиченко (деякі спостереження над лексичним складом східнослобожанських говірок) [Лисиченко 1971]. За останні десятиліття помітно активізувалося дослідження цієї території. З'явилися роботи К. Д. Глуховцевої (лексика народного побуту українських східнослобожанських говірок Луганської області) [Глуховцева 1992], В. В. Леснової (лексика на позначення людини та її рис в українських східнослобожанських говірках) [Леснова 1999], І. В. Магрицької (обрядова лексика цих же говірок) [Магрицька 2000], І. О. Ніколаєнко (лексика традиційного ткацтва в українських східнослобожанських говірках) [Ніколаєнко 2000], Т. І. Сердюкова (синтаксичні особливості українських східнослобожанських говірок) [Сердюкова 2002], А. О. Скорофатова (ономасіологію та лінгвогеографію фітономенів в українських східнослобожанських говірках)

[Скорофатова 2008, Скорофатова 2009], Г.К. Барилова (кореляцію вербальних і невербальних складників у традиційних народних іграх (на матеріалі українських східнословобожанських говірок)) [Барилова 2009], О.В. Верховод (генезу цих же говірок на лексичному рівні) [Верховод 2009], Ю.В. Абрамян (сільськогосподарську лексику українських східнословобожанських говірок) [Абрамян 2010 № 2, Абрамян 2010 № 3, Абрамян 2011, Абрамян 2012] та ін. З'явилася й монографія К.Д. Глуховцевої «Динаміка українських східнословобожанських говірок» (2005), у якій відтворено динаміку фонологічної (фонетичної), морфологічної та лексичної систем українських східнословобожанських говірок за різні проміжки часу — сто і п'ятдесят років, виявлено чинники змін фонологічної, морфологічної та лексичної систем. На підставі різночасових свідчень про окремі явища мови встановлено типологію змін у говірках та індекс динаміки одиниць різних мовних рівнів [Глуховцева 2005]. Цією ж дослідницею укладено «Лінгвістичний атлас лексики побуту українських східнословобожанських говірок» [Глуховцева 2003]. А.О. Скорофатовою укладений «Атлас назв корисних рослин в українських східнословобожанських говірках» [Скорофатова 2009]. В.В. Леснова уклала регіональний тематичний словник недиференційного типу «Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: людина та її риси», до реєстру якого включено 1500 слів, пов'язаних з номінацією людини та її рис [Леснова 1999]. І.В. Магрицька підготувала «Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область)», завданням якого є максимально повне відтворення лексики й суміжних явищ (словосполучень, фразеологізмів, мовних кліше), сполучених із традиційним весільним обрядом Східної Слобожанщини. Приділено в ньому увагу фонетичним, акцентним, словотвірним і семантичним особливостям весільних найменувань тощо [Магрицька 2003]. Членами кафедри української мови й української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка було впорядковано «Словник українських східнословобожанських говірок» з реєстром у 3500 слів диференційного типу, що містить лише традиційну діалектну лексику, зафіксовану в різних наелених пунктах Східної Слобожанщини та в перехідних говірках від східнословобожанських до східностепових, яка не увійшла до основного словникового складу сучасної української літературної мови [СУСГ 2002]. Не залишилася поза увагою і діалектна фразеологія цього регіону. В.Д. Ужченком було опубліковано монографію «Східноукраїнська фразеологія»

[Ужченко 2003], а також у співавторстві з Д. В. Ужченком було видано «Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу» [Ужченко 2005], який став «справжньою енциклопедією фразеології Слобожанщини» [Вихватенко 2010]. Д. В. Ужченком досліджено семантику українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні, характер віддзеркалення українськими зоофразеологізмами позамовної дійсності у зв'язку з їх формуванням, еволюцією та здатністю до культурної референції [Ужченко 2000]. І. В. Мілевою вперше в україністиці на матеріалі діалектної фразеології комплексно розглянуто питання евфемізації й дисфемізації як фразеотворчих чинників, розкрито зв'язок виразів з етнокультурою, окреслено особливості евфемістичних і дисфемістичних висловів на відміну від лексичних евфемізмів / дисфемізмів, описано методику виявлення евфемістичного й дисфемістичного компонентів значення за допомогою асоціативного психолінгвістичного експерименту [Мілева 2005]. У праці Р. В. Міняйла описано активні процеси в ареальній фразеології сходу України, встановлено дериваційну базу, способи та чинники формування ареальних фразеологічних одиниць, розкрито їх лінгвальний фразеотворчий механізм тощо [Міняйло 2001]. Н. О. Скоробагатько досліджено концептуалізацію фразеологічного соматичного коду в східнослобожанських і східностепових говірках. Детально проаналізовано вплив символічного характеру соматизмів на значення й конотацію фразеологічних одиниць [Скоробагатько 2009].

Пожвавилось і вивчення південнослобожанського територіально-мовленнєвого утворення, зокрема дослідження його лексичної системи (маємо на увазі структурно-семантичне вивчення лексики, виконане Л. М. Тищенко) [Тищенко 2002].

Опис же різних структурних рівнів діалектного мовлення Харківщини здійснили Л. А. Лисиченко (основні фонетичні, морфологічні особливості говірок Дворічанського та Куп'янського районів) [Лисиченко 1955], Л. Ф. Бузник (фонетико-морфологічні особливості російських говірок Дергачівського району) [Бузник 1965], О. О. Владимирська (опис деяких особливостей взаємодії російських говірок Балаклійського району з українською мовою) [Владимирська 1977, Владимирська 1976]. У 1975 р. О. С. Юрченком, Л. І. Ройзензоном і С. І. Ройзензоном був укладений фрагмент фразеологічного діалектного словника Харківської області [Юрченко 1975]. Пізніше О. С. Юрченком у співавторстві з А. О. Івченком опубліковано «Словник стійких народних порівнянь» [Юрченко 1993]. Нещодавно

стали з'являтися й ґрунтовні розвідки, присвячені лексичному рівневі центральнособожанських говірок, зокрема такі: А. А. Сагаровський «Слобожанські діалектні раритети» [255], «Спроба діалектного словника Харківщини» [257], «Фрагмент діалектного словника Харківщини» [258], «Із досвіду укладання діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)» [252], «Перспективи створення діалектного словника Харківщини» [253], «Українська діалектологія. Фрагмент Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)» [Укр. діалектологія 2005] й ін., Г. Н. Карнаушенко «Местная географическая терминология русских говоров Центральной Слобожанщины» [Карнаушенко 1993], О. Л. Плетнева «Фразеологія говірок Центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект)» [Плетнева 2004], М. М. Асаула «Лексика «дитячого спілкування» у говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини)» [Асаула 2011]. А. А. Сагаровським опубліковано перший випуск матеріалів до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) [Сагаровський 2011], М. М. Асаулою — «Словник дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини)» [Асаула Словник 2011]. Продовжує потрапляти в коло зору харківських учених і діалектна фразеологія, зокрема заслуговують на увагу розвідки А. А. Сагаровського, в яких він наголошує на можливості створення фразеологічного словника Центральної Слобожанщини [Сагаровський 2010, Сагаровський 2011], і Н. Ф. Уманцевої, яка досліджує фразеологізми, зафіксовані в селі Циркуни Харківського району Харківської області [Уманцева 2009, Уманцева 2010, Уманцева 2012]. Не покидає своїх зацікавлень діалектною фразеологією й О. Л. Плетнева (Заверющенко), досліджує весільну фразеологію Слобожанщини [Плетнева 2007, Плетнева 2008, Плетнева 2009]. За вивчення антропогностичної лексики Центральної Слобожанщини взялась А. І. Сєдих [Сєдих 2010, Сєдих 2011]. Подальше дослідження лексики говірок Харківщини передбачає аналіз багатьох тематичних груп, які не були предметом розгляду. Серед них, зокрема, і досліджувана нами сільськогосподарська лексика Центральної Слобожанщини.

1.2. Сільськогосподарська лексика як об'єкт вивчення

«У землеробській лексиці, — зауважує відомий діалектолог П. Ю. Гриценко, — виділяються об'єднання лексем на позначення: а) знарядь для обробки землі та їх частин; б) процесів обробки землі та догляду і збереження врожаю та оцінки урожайності; окрему ЛСГ утворюють локативи» [Гриценко 1984, с. 45]. У роботі ми